

SİYASAL DÜŞÜNCEDE SÖZ'ÜN GÜCÜ: İSA, PAULUS VE AUGUSTİNUS'TA HRİSTİYAN LOGOSUNUN SEYRİ

THE POWER OF THE WORD (VERB) IN POLITICAL THOUGHT: TRACING THE
CHRISTIAN LOGOS OVER JESUS, PAUL AND AUGUSTINE

Safiye ATEŞ BURÇ*

Öz

Düzeni, düşünceyi ve yaratıcıyla insan arasındaki bağı kuran Tanrının Sözü (logos), Hristiyan siyasal düşüncesinin beslendiği en güçlü kaynaktır. Hatta bu düşünceyi özgünleştiren temel unsurdur. Hristiyan logosunun düzen kurucu ve yaratıcı Söz'e denk düştüğü ve Hristiyan siyasal düşüncesini özgünleştirdiği tezini tartışmak üzere kaleme alınan bu makale, siyaset bilimi (siyaset felsefesi) ve din felsefesinin kuramsal perspektiflerini bir araya getirmektedir. Kitab-ı Mukaddes'in (Tevrat, Zebur, İncil ve Aziz Paulus'un Mektupları) ve kilise babalarının orijinal eserlerinin veri olarak kullanıldığı makalede Hristiyan Logosunun dolaşımı İsa, Paulus ve Augustinus'un düşünsel pratikleri çerçevesinde irdelenmiştir. Böylece hem Grek Logosundan Hristiyan Logosuna geçişe hem de Söz'ün Hristiyan düşüncesindeki seyrine dair eleştirel bir okuma denemesi yapılmıştır. Yunan felsefesi ve Yahudi tek tanrıcılığı karşılaştırması da yönetsel olarak, söz konusu siyasal düşünceyi derinleştirmek üzere kullanılmıştır.

Anahtar Kelime: Siyasal Düşünce, Hristiyanlık, Yunan Felsefesi, İsa, Logos, Augustinus

Abstract

The Word/Verb of God (Logos), which establishes order, thought and the bond between God and man, is the most powerful source of Christian political thought. In fact, it is the fundamental element that originates this thought. The article brings together the theoretical perspectives of political science and religious studies to discuss the thesis that the Christian Logos corresponds to the ordering and creative Word and authenticates Christian political thought. Using biblical texts (Torah, Psalms, Gospel and Epistles of St Paul) as data, the article analyses the circulation of the Christian logos within the intellectual practices of Jesus, Paul and Augustine. It attempts a critical reading of the transition from the Greek Logos to the Christian Logos and of the course of the Word of God in Christian thought. The comparison of Greek philosophy and Jewish monotheism was also used methodologically to deepen the political thought in question.

Keywords: Political Thought, Christianity, Greek Philosophy, Jesus, Logos, Augustinus

GİRİŞ

Aziz Yuhanna İncil'e şu sözlerle başlar: “Kelam (Logos/Söz/Verb) başlangıçta var idi ve kelam, Allah nezdinde idi ve kelam Allah idi. O, başlangıçta Allah nezdinde idi. Her şey onun ile oldu ve olmuş olanlardan hiçbiri O'nsuz olmadı” (Yuhanna, BAP 1). İsa, Allah'ın kelamı oldu ve Paulus, bu kelamı insanlara götürdü ve “Allah'ın kelamı büyüdü, çoğaldı. Ve Yahudiye'de olan resuller ile kardeşler Allah sözünü milletlerin de kabul ettiklerini işitirler” (Resullerin İşleri, BAP 11).

Marcel Gauchet'ye göre (2005) varoluşumuzu bizden farklı mahiyeti olan varlıklara, Tanrılara borçluyuz düşüncesinin ilkelerde sebep olduğu teslimiyet, iktidarsızlığı beraberinde getirmiştir (s.45). Bu iktidarsızlık ve teslimiyet, dışarıda hiç bir şey bırakmayacak şekilde kayıtsız şartsızdır. Kutsallığı toplumun dışına itmek, toplumun köklerinin simgesel dışsallığını, siyasi otoriteden etkin bir kopuşa, ayrılışa denk düşünmek ilkel dinin mantığıdır. Burada şefin rolü önemli ölçüde geleneksel yaşam kurallarının binlerce kez yinelenmiş yüceltilmesine dayanan “Söz'ün yükümlülüğünü” yerine getirmektir. Yani bizzat şef, klanın Sözü'dür (Akai, 2005, s.23). Yunan toplumunda ise “demos”un yalnızca eğitimli sınıflardan değil, aynı zamanda köylülerden, dükkân sahiplerinden ve zanaatkârlardan oluştuğu, kararların her yurttaşın katılıp katılmama hakkına sahip olduğu bağımsız parlamentoda alındığı, yurttaşların “isegoria'ya” (parlamentoda konuşma) ve “parrhesia'ya” (ifade etme) sahip olduğu, doğrudan demokrasi sistemi kurulmuştur (Enriquez, 2004, s. 294; Wood, 2008). Söz burada tüm yurttaşların hakkıdır. Ve o, siyasal bir işleve sahiptir; hem demagojiktir hem de hakikate doğru yol alandır.

Söz, belagat ustası Gorgias'ın (Leontium'lu, İÖ 483-385) kabul ettiği gibi, kalabalıkların nefretini körükler; korkuya kapılmış Sokrates'in (İÖ 469-399) itiraf ettiği gibi, düşüncesiz inancı dinleyicilerin kalbine yerleştirir; Platon'un ısrarla söylediği gibi, kurnazlıklara ve önyargılara sığınak olup kafa karışıklıklarını teşvik eder. Aristoteles ise sözü... hakikatin yolunda ilerlemeye katkıda bulunduğu için takdir eder. (Ruby, 2016, ss. 15-16).

Enriquez'ye göre (2004) sadece içkin kutsallığa dayalı, nüfusu sınırlı olan ve Tanrılarla ve doğayla kişisel bir ilişki kuran toplumlar demokratik bir iktidar başlangıcı kurabilirler. Burada üç düzen de -insan düzeni, dinsel düzen ve doğal düzen- barış içinde yaşar ve birbirlerini destekler. Hiç kimse anlamı temsil ettiğini iddia edemez ve klanın, kent, şeylerin ve varlıkların kutsal niteliğini dile getiren aynı söyleme herkesin gönderme yaptığı andan itibaren hiç kimse kendisini bu anlamın efendisi haline getiremez (s. 294). Oysa bu ilişki tek tanrılı dinlerin doğuşuyla altüst olacaktır.

Yahudilikte; yaratılmamış, tek ve değişmeden kalan Yahudi Tanrısı (Yehova), yeryüzünün ve evrenin yaratıcısıdır ve doğa yasalarının dışında konumlanır. Artık yalnızca Tanrı kutsaldır ve

bu kutsallığa ulaşabilmek için kendi buyruklarına harfiyen uymak zorunda olan/olacak halka yasasını (Tora) verir. Tanrının Sözü (Verbum Dei), Tanrının kendisinin seçtiği peygamberleri ziyaret eder ve peygamberler onların tercümanları haline gelir. Böylece dokunulmaz ve aşkın bir kutsal ve onun yasasına mutlak boyun eğme söz konusu olur. Yani Yahudi tek tanrıcılığında Söz, Yehova'nın yasası haline gelmiştir. Bu yasa, insanlık âleminin (kültürün) de insanlık dışı âlemin (tabiatın) de yaratıcısı ve düzenleyicisidir (Taşpınar, 2011, ss. 146-149).

Helenistik felsefe ile Yahudi teolojisini birleştiren İskenderiyeli Philo (Philon/Filon), Logosu ilahi kelamla özdeşleştirerek sadece Yunan Felsefesi ile Yahudiliği birbirine yaklaştırmamış aynı zamanda erken Hristiyanlığın Logos (akıl/kelam/Söz) anlayışını da önemli oranda etkilemiştir. Üstelik onun ardından gelen kilise babaları da Philo'nun Logos kavrayışını benimseyecektir. Philo'da Logos Tanrısal olmanın yanı sıra Tanrı ile yaratılmış dünya arasında bağ kuran bir aracıdır (Aydın, 2014, ss. 76-77; Aykıt, 2011, ss. 169-173; Philo, t.y.a, 175). Nitekim birçok kilise babası Söz'ü hem evrensel aklın ilahi tezahürü hem de Tanrı ile insan arasındaki temel aracı olarak yorumlamıştır. Burada Söz, hem Baba'nın en eski, en üstün ve evreni kontrol eden eseri olarak yorumlanmakta hem de Tanrının bizzat kendisine denk gelmektedir (ikinci Tanrı) (Kaymaz, 2024, s.155). Yaratıcı olan bu Söz, (erken) Hristiyanlıkta İsa'nın bedeninde cisimleşmiştir. İsa, yani Oğul, Söz'ün kendisi olur, her şey O'ndan ve O'nun içinde meydana gelir (Gilson, 2007, s.13). Cassirer'e göre (1997) Hristiyan düşüncesinin oluşturduğu büyük başkalaşım buydu: Grek Logosundan Hristiyan Logosuna geçiş (s.295).

Hristiyanlık düşüncesinde felsefi bir söylemden öte dinsel bir iddia olan Logos, Antik Yunan'da varlığın nihai nedeni ve sonsuz olan, ayrıca her şeye hükmeden bir tek tanrısal dünya kanunu olan Logosla yakından ilişkilidir (Kranz, 1994, ss. 60-61). Özellikle Hereaklitos'un (M.Ö 540-480) hem kozmostaki hem de insandaki akılsallığa vurgu yapan Logos kavramı Hristiyanlıkta açığa çıkan kavrayışı önemli ölçüde beslemiştir. Hereaklitos'ta Logos, evrendeki sürekli değişim ve dönüşümün arkasındaki düzeni ve mantığı temsil eder. O, her şeyin sürekli bir akış içinde olduğunu ve bu değişimin evrensel bir akıl veya ilke tarafından yönlendirildiğini savunur. Sonsuz Logos, zıtlıkların birliğini sağlayarak evrendeki dengeyi oluşturur. Zıtlıkların arkasında ise 'Bir-olan' hep vardır ve bu Tanrının kendisidir (Aydın, 2022, s. 74-78; Kranz, 1994, ss. 57-59). Ancak yukarıda da vurgulandığı üzere Hereaklitos'ta Logos ayrıca insanların içsel dünyasında var olan derin bir anlamı ifade eder ve bu anlam, yüzeyde görünenin ötesinde bir gerçeklik sunar. Hem Hereaklitos'un hem de Yahudi tek tanrıcılığı ile Yunan felsefesini uzlaştıran İskenderiyeli Philo'nun Logos kavramını anlamlandırma biçimlerinden fazlasıyla etkilenen Hristiyan düşüncesinin Söz'ü ilksiz-sonsuz olarak kavraması ve dinsel olanla

ilişkilendirmesi çok önemlidir. Çünkü böylece Hristiyan Logosu, felsefi çağrışımları olan bir Söz teolojisine dönüşecektir. Metnin başında Yuhanna'dan alınan Bap'ta da vurgulandığı üzere Hristiyanlığın Sözü yaratıcı ve buyurgan bir Söz'dür, varoluşun/yaradılışın temelinde bulunur. Yani Baba ile Oğul- Mesih- Yaşam ve Söz arasında güçlü bir bağ kurar Yuhanna. Logos hem Hristiyanlığın ilk dönemlerinde kurucu bir etkiye sahiptir hem de İsa'dan Augustinus'a, hatta oradan Ortaçağ'a dolaşarak toplumsal ve siyasal düzeni belirler, değiştirir ve bazen de katılaştırır.

Düzeni, düşünceyi ve yaratıcıyla insan arasındaki bağı kuran Söz (Logos), Hristiyan siyasal düşüncesinin beslendiği en güçlü kaynaktır. Hatta bu düşünceyi felsefeye iliştiiren ve onu özgünleştiren temel unsurdur. Elinizdeki makale söz konusu argümanı Yunan felsefesi ve Yahudi tek tanrıcılığı karşılaştırmasıyla tartışmaktadır. Çalışmada argümanı tartışmak üzere öncelikle kuramsal ve etimolojik bir arka plan sunulmaktadır. Din kavramının etimolojisinin yanı sıra Roma'nın erken Hristiyanlık bağlamında ele alınabilecek tarihi bu ilk bölümde işlenmektedir. İkinci bölümde ise Hristiyan siyasal düşüncü, Yahudi tek tanrıcılığı ve Yunan felsefesi arasındaki farklar ve benzeşimler, konuyla ilişkili olarak etraflıca irdelenmektedir. Son bölümde ise Logosun devamlılığı, hâkimiyeti ve dolaşımı bağlamında İsa, Paulus ve Augustinus düşüncesi detaylandırılmaktadır. Her üç din ve düşünce adamı, aslında Hristiyanlığın ilk dönemi olarak tabir edilen I ile V. yüzyıllarda yaşamışlardır; ancak söz konusu kişiler bu dinin tüm evrelerini etkileyecek düşünceler ve tartışmalar üreterek İncil'in kanonizasyon sürecinin tamamlanmasında önemli bir yer edinmişlerdir. Özellikle Hristiyan siyasal düşüncesinin Logos dolayımıyla kurulması, dağıtılması ve yayılmasında söz konusu üç temsilci çok kritik bir yerde durur. Dolayısıyla din bilimlerinin kavramlarını siyaset bilimi disiplininin (siyaset felsefesi) ürettiği kavramlarla harmanlayan bu çalışma, hem bir dönem sınırına (I ile V. yüzyıl Hristiyanlığı) sahiptir hem de aynı dinin sonraki dönemlerinin yorumlanmasında da başvurulabilir bir kaynaktır. Çünkü ruhani iktidarın dünyevi iktidarla eşleştiği, hatta bazen onu aştığı Hristiyanlığın ileri dönemlerinde de Tanrının Sözü ve bu Söz'ün siyasal temsiliyetinin gücü değişime uğramamıştır.

1. Etimolojik ve Tarihsel Çerçeve

1.1. Din (Religio)

Jacques Derrida 'İnanç ve Bilim' adlı makalesinde, inancın her zaman dinle ya da teolojiyle bir tutulamayacağını, dolayısıyla din (religio) sözcüğünün oluşumunu ve anlam bilgisini yeniden ele almak gerektiğini vurgular. Bunu yapmak için de dinin Roma menşeli Batılılığından ve

İbrani vahiylerle sözleşmeli ilişkisinden bahseder. Dinin Latince dile getirilmesi ve Benveniste'in bu konudaki açıklamaları bu fikri destekler niteliktedir. Din konsepti neden sadece Hristiyan olsun ki gibi bir soruya Benveniste şöyle bir cevap verir: "Din dediğimiz şey için ortak bir Hint-Avrupa terimi yoktur. Hint-Avrupalılar, dini ayrı bir kurum olarak tasarlamıyorlardı. Bugün bile böyle, ayrı bir kurumun var olmadığı her yerde din sözcüğü uygun sözcük değildir" (Derrida & Vattimo, 2011, s. 44). Philippe Borgeaud da benzer şekilde şöyle der:

Dinin görece yeni bir Batı, Hristiyan buluşu olduğu düşüncesinde din tarihçileri arasında bir uzlaşma var. Çünkü çok tanrılı toplumlar, bizim sınıflandırma anlayışımızı tehlikeye düşüren çoklu ilişkiler gerektirmektedir. Dinsel ritler, inançlar, politika ve ekonomi; karmaşık, kalabalık ve sağlam bir tek bütünde birbirinin içine girmiş bir halde bulunur. Antikçağ kapsamında dinden söz etmek, uygun olmayan bir kavramı Antikçağa yüklemekle eşdeğerdir. Yine ilkel, doğal ve animist denilen uygulama ve inançlar için de öyle. (Borgeaud, 2008, s. 178).

Peki o halde bir Hristiyan buluşu- Hristiyanlık, kendisini yine tek tanrılı bir din olan Yahudiliğe karşı "vera religio" (gerçek din) olarak ilan etmiştir- olarak ele alabileceğimiz din kavramının dil bilgisel karşılığı nedir? Çiçero'nun açığa çıkardığı religio sözcüğünün Latincedeki etimolojik ve geleneksel anlamı, Tanrıyı kutsama ile ilgili şeylere titizlikle yeniden sarılma (sarılan=retractant) ve adeta kendini onlara vermedir (verenler=relegerent). Retractant ve relegerent ise religiosi (dinci) olarak adlandırılır: "Religiosi sözcüğü relegere (kendini vermek) fiilinden türemiştir. Eligare (seçmek), deligere (sevmek) ve relegere (kendini vermek) kendi içinde religiosus ve relegere'yle (koparmak, toplamak, kendine almak) aynı anlamı korumuştur" (Borgeaud, 2008, s.177). Emile Benveniste ve Derrida'ya göre religio'yu bir ölçülülük, kaygı "yeniden okuma biçimi" olarak gören bu köken bilimsel açıklama en iyi açıklamadır. Bununla birlikte Lactantius ya da Tertullianus'un yapıtlarında rastlanan ve pek çok çağdaş yazar tarafından kullanılan başka bir yorum daha vardır. Bu da religio sözcüğünün, ligare (bağlamak) fiiliyle ilişkilendirilmesidir. Bu yorum, religio'nun insanı Tanrıya bağlayan bir sevgi bağı olduğunu düşünen Roma'daki Hristiyanlarca benimsenmiştir. Bu yorum, dini; bir bağa, tam da zorunluluğa eklemlenise, yani insanların kendi aralarındaki ve insanlarla Tanrı arasındaki ödeve, borca bağlar. Phillipe Borgeaud da Benveniste ile aynı doğrultuda religio'nun temel anlamının şöyle olduğunu belirtir: "Bir şeye yeni bir tercihmiş gibi tekrar sarılma, eski bir tutuma geri dönme eylemi olarak algılanan 'kendini verme' ya da 'kendinden geçmedir'" (Borgeaud, 2008, s. 176-177; Derrida & Vattimo, 2011, s.44-45).

Dini kutsalla deneyim üzerinden yorumlayan Paul Poupard (2005), insanın doğası gereği "Homo religious" (dinsel insan) olduğunu söyler (s. 7). Dinsel insan, dünyada yaşadığı özel varoluş türüne paralel şekilde dünyayı kutsallaştıran ve gerçekleştiren mutlak bir hakikatin,

daha doğrusu kutsalın olduğuna sürekli inanır. Bu inanç, insanı Tanrıya bağlayan ve kendisini Tanrıya adamasını salık veren bir durumdur. Hem bu makalede hem de Hristiyanlığın kendisinde din, bağlanma veya kendini verme şekli olarak yorumlanmaktadır.

1.2. Roma imparatorluğu ve Hristiyanlık

Yahudilerin Roma'daki varlıkları, Pompeius'un Yahudiye'de çıkan bir iç savaşı önlemek için M.Ö. 63'te orayı işgaliyle kesinleşmiştir. Daha önce birçok ritüelden muaf olan ve bir özyönetimle yönetilen Yahudiye, işgalle birlikte tüm bu muafiyetlerden mahrum kalmış ve artık diğer Roma bölgeleriyle aynı sorumluluklara sahip kılınmıştır. Bu durum, Yahudilerin de imparatorluk kültürünü yerine getirmesi gerektiği anlamını taşımış; ancak Yahudiler tek tanrıya inandıkları için bu külte uymayı kesinlikle reddetmişlerdir. Bu da Roma yönetimiyle bu kesimin arasının iyice bozulmasına sebep olacaktır. Yahudilerin yaşadıkları bu büyük değişim, "Kurtarıcı Tanrı" Mesih fikrinin ve Tanrının vaat ettiği hükümlerle ilgili beklentilerin zirveye çıkmasına sebep olmuştur. Bu fikre en fazla ilgi duyan ise Yahudiliğin Essen cemaatidir. Fakat Yahudiliğin diğer üç cemaati de Hristiyanlığın biçimlenmesinde oldukça etkili olmuştur. Bunların ilki, püriten ve Ortodoks geleneğin sürdürücüsü sayılan ve Yahudi cemaatinin imparatorluk içindeki varlığını sürdürmek adına Musa'nın yasasından taviz vermemesi gerektiğini salık veren Ferisi ya da Farisiler, ikincisi diasporanın sağladığı imkânlarla zenginleşen ve dirilme inancını reddeden Saddukiler ve üçüncüsü Roma'ya vergi verilmesine dahi karşı çıkan, Yahudi milliyetçiliği yapan ve radikal bir grup olarak kabul gören Zelotlardır (Yalçınkaya, 2011, s. 199). Yahudiliğin içine doğan Hristiyanlığın, ilk dönemlerinde Yahudiliğin devamı ya da taşra dini olarak yorumlanmasının sebebi söz konusu birliktelik ve sürekliliktir.

Birçok düşünürün üzerinde -adeta- anlaştığı gibi Roma İmparatorluğu olmasaydı Hristiyanlık evrensel bir din haline gelemezdi. İmparatorluğun emperyalist yapısı ve uçsuz bucaksız coğrafyası ilk Hristiyanlar için oldukça önemli bir işleve sahip olmuştu. İlk dönemlerde yaşadıkları tüm baskılara rağmen, bu coğrafya, paradoksal bir şekilde Hristiyanlığın gelişimini sağlamıştır. Çünkü Galya, Afrika, İspanya, Suriye, Mısır, Britanya ve Anadolu dâhil birçok bölge imparatorluğun sınırları dâhilindedir. Uçsuz bucaksız bir imparatorluğun ilk Hristiyanların eylemlerini kolaylaştıran bir diğer unsur ise dildir. İmparatorluğun hemen her yerinde (o döneme ait arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bazı tabletler de bunu doğruluyor) ya birinci ya da ikinci, ama mutlaka bilinen, dili Latince'dir. Romalıların yerel kültürlere gösterdikleri hoşgörü sonucu imparatorluğu "Romalılaştırma", dilin ortaklaşmasında etkili olmuştur (Freeman, 2010, s. 508). Roma Stoacılığının etkileri (kendine hâkimiyet, içsel ve

dışsal özgürlük, görev bilinci), imparatorluğun tanrısallaşması kültü, Yunan-Roma paganlığının varlığı ve son olarak Yunan felsefesinin (özellikle İskenderiye azizleri etkilenmişler) Doğu Akdeniz'deki etkileri de bu dinin gelişmesinde ve yayılmasında etkili olmuştur (Yalçinkaya, 2011, s. 197). Sadece dinsel öğretinin değil Hristiyanlığın siyasal düşüncesinin üretiminde, yeniden üretiminde ve dağıtımında da Roma'nın etkisi çok güçlü hissedilir. Çünkü öncelikle Roma'da, özellikle Paulus zamanında, misyonerler Roma hukukunun koruması altında ve tek bir iktidarla muhatap olma rahatlığıyla geniş bir coğrafyada dolaşıp Hristiyanlığı yayabilmişlerdir (Alatlı, 2010, s.22). Aynı siyasal iktidarın egemenliği altında yaşayan Hristiyanlar diğer Romalılarla iletişim kurma ve toplumsallaşma noktasında da görece rahattırlar. Bu toplumsallaşma eksenlerini Hristiyanları diğer Romalılara bağlayan önemli süreklilikler olarak değerlendiren Tertullianus şunları söyler:

Bu dünyada yaşamakla, sizin fırınlarınızı, sizin kasaplarınızı, sizin hamam, dükkân ve işliklerinizi, sizin haftalık pazarlarınızı ve iktisadi hayatınızın diğer bütün bileşenlerini kullanıyoruz. Denizde birlikte seyahat ediyoruz, biz de asker veya çiftçiyiz, mallarımızı sizinle değiş tokuş ediyoruz ve sanat olarak olsun, kullanım için olsun ne imal edersek edelim sizin de işinize yarıyor. (Akt. Alatlı, 2010, s. 178).

Ayrıca Hristiyanlığın ilk defa V. yüzyılda Roma İmparatorluğu tarafından devlet dini olarak kabul görmesi, onun siyasal alandaki varlığını güçlendirmiş ve kilise zamanla iktidarın ilkesinin (auctoritas), yani Tanrının temsilcisi olarak kralların kral olarak kabul görmelerinde tek meşru kuruma dönüşmüştür. Bu siyasal dominantlığı mümkün kılan da dünyevi alanda Tanrının tek temsilci olan kilisenin, bütün yaşamı onun kelamına uygun bir şekilde dizayn ettiği inancıdır. Ancak dünyevi iktidarı (aslında potestas/iktidarın kullanımını) elinde bulunduran Roma imparatorlarının kilise idaresine veya atamalarına hiç karışmadığını söylemek güç. Örneğin Hristiyanların inanç ve ibadet sorunlarının tartışıldığı konsillerin toplanması ve idaresinde imparatorların müdahalesi her zaman görünür olmuştur. Hristiyanlık tarihinin en önemli konsillerinden biri -Logos kavrayışına da temas eden- İsa'nın tabiatı hakkında kilise ileri gelenlerini karşı karşıya getiren İznik (Nikaia) Konsili'dir. Burada Arius isimli rahip ve onun destekçileri Oğul İsa'nın Baba Tanrı ile aynı tabiata sahip olmadığını, Tanrı ile insanlar arasında aracılık görevi üstlendiğini savunurken Arius karşıtları ise Baba, İsa ve Kutsal Ruhun Tanrısal bir tabiata sahip olduğunda ısrar etmişlerdir. Bu iki karşıt fikir sadece ruhani alanın değil dünyevi alanın da şekillenmesinde etki edecek niteliğe sahip olduğundan İznik Konsili'ndeki tartışma, imparatorları da ilgilendirmekteydi. Çünkü Ariusçular savunularından hareketle imparatorların da İsa benzeri bir aracılık görevi olduğunu düşünürken karşıtları imparator ile İsa arasında bir karşılaştırma yapmaktan kaçınıyor ve İsa'nın hem kilise yoluyla doğrudan hem de imparator aracılığıyla dolaylı yoldan hüküm sürdüğünü iddia ediyorlardı. Konsilde Arius

karşıtları tartışmayı kazanmış olsalar da imparatorlar Arius fikrine yakın olmuşlardır (Uslu, 2022, s. 227).

2. “Grek Logosundan Hristiyan Logosuna”

Hristiyan siyasal düşüncesi, hem Yahudi tek tanrıcılığından hem de Yunan felsefesinden ayrılır. Ancak farklılıklarına rağmen aralarında önemli temasların ve etkileşimlerin olduğunu belirtmek gerekir. Gilson (2007) Hristiyan dininin felsefeyle tanışmasını Yunan kültürüne mensup kişilerin Hristiyanlığa geçmesine bağlar (s. 11). Bu geçişte, çoğu pagan Yunan geleneği içinde yetişmiş ve daha sonra Hristiyanlık dinini kabul etmiş İskenderiye Okulu temsilcileri ve apolojist (Hristiyanlık savunucusu) kilise babaları önemli bir yer tutmaktadır. Onların ürettiği düşünsel tartışmalar Yunan felsefesi ile Hristiyanlık arasında belli bir ittifakı, entegrasyonu (örneğin Justinus, Athenagoras, Klemens, Origenes) ya da Yunan felsefesinin Hristiyanlık düşüncesinden (Eski Ahit'e dayandırılarak) ibaret olduğu (örneğin Tatianus, Tertulianus) tezlerini (Arslan, 2010, ss. 266-270) destekleyerek felsefe ile inanç, akıl ile iman ve ruh ile beden dualitelerinin daha yüksek bir tonla tartışılmasını sağlamıştır.

İlk kilise babalarından Aziz Klements'e göre 'Yahudilere Yasa, Yunanlara felsefe, Hristiyanlara ise iman' verilmiştir. Dolayısıyla nasıl ki felsefeyle uğraşmak Hristiyanlığın reddi anlamına gelmiyorsa, İsa'ya inanmak da felsefeyi reddetmek anlamına gelmez. Hatta Yunanların açıklamaları, “Rabbin yeryüzüne inmesinden önce, Hristiyanların imana hazırlanmaları için, imana ulaştıklarında ise bunu derinleştirmek ve savunmak için gereklidir” (Akt. Gilson, 2007, s. 51). Yani Klements'te felsefe ve din iç içe girmiş ve birbirini dışlayan değil tamamlayan iki unsur olarak ele alınmıştır. Bu fikirleri tartışan Gilson (2007) “O (Hristiyanlık) bir selamet doktrindir. Bu yüzden de bir dindir. Felsefe akla hitap eden bir bilgidir. Oysa din insana hitap eder; ya Yunan dininde olduğu gibi boyun eğmesi için ya da Hristiyan dininde olduğu gibi, gerçekleşmesi için insana yazgısından söz eder” (s.11) diyerek din-felsefe bağlamında bir ayrım yapmıştır. Bununla birlikte kutsal metinlerde yer alan kimi felsefi vurguları dikkate alarak Hristiyanlığın, felsefi görüşleri dini bir içerikle yeniden yorumladığının da altını çizmektedir. Ancak Tatianus gibi az sayıda kilise babası asıl olanın iman olduğunu, Yunan felsefesinin temellerinin Hristiyan düşüncesine dayandırılması gerektiğini belirtmektedir (Gilson 2007, ss. 24-26). Özellikle Eski Ahit ile Yeni Ahit arasındaki süreklilik ve Yunan filozoflarının (örneğin Platon) Mısır ile kurdukları bağ bu düşüncüyü beslemektedir. Felsefe ile din arasında doğrudan ya da tersten kurulan bağ, çok kıymetlidir, çünkü yaratıma dair tartışmaları da tetikler. Örneğin Yunan felsefesinde evrensel akli ifade eden

Logos, bu tartışmalar esnasında Yahudilik ve Hristiyanlık ile harmanlanarak dini bir kılığa bürünmüş ve Tanrının kelamına hatta cismanileşip İsa'nın bedenine taşınmıştır.

Hristiyan siyasal düşüncesinde, siyasalın kurgulanması adeta teolojiyle aynı hızda ilerler hatta iç içe geçer. Platon ve onun fikirlerini dinsel kavramlarla açıklamaya girişen Yeni-Platonculuk, ilk kilise babalarını derinden etkilemiştir. Bu etki, din temelinde yorumlandığında anlaşılır hale gelir. Platonun ideal devleti, uzay ve zamanın ötesindedir, yani yeri ve zamanı yoktur. Fakat Hristiyan düşüncesindeki ideal ve gerçek (Tanrı ve dünya devleti) Yunan düşüncesiyle aynı anlamı paylaşmaz (Cassirer, 1997, s. 284). İlkel ve özsel fark, din ve felsefenin iç içe geçtiği koşullarda bir farkı ortaya koymayı sağlar. Örneğin Yunan filozofları öğretilerini, içinde yaşadıkları dünyanın işleyişini açıklamak için kullanırken İsa'nın mucizeleri kural bozan, aklın öngöremeyeceği şeylerdir ve doğanın işleyişini, dahası tarihi aksatır. Mucizelerle tarihin akışını kesen İsa, Kitabı Mukaddes'te bu mucizelere fazlasıyla yer verip bunu kurtuluş için öngörmektedir. Çünkü İsa aslında mucizeleri kriz anında yaratmaktadır. Daha doğrusu O, mevcut dünyanın karşısına bu dünyayı olumsuzlayan ve dünya nimetlerinin (veya belalarının) aslında bir önemi olmadığını vurgulayan mucizeleri koyar. Tarihte ve yaşamın kendisinde kesintiler yaratan bu durum Fierbach'a göre (2008), inancın dışı taşmış özüdür. Doğa ve akıl yasalarıyla çelişen inanç, öznel olanın geçerliliğini mucizeyle açığa vurur (s.179).

Düşün tarihinde Hristiyanlık ve Hristiyan siyasal düşüncesi denince akla gelen ilk ve en güçlü uğraklardan biri kuşkusuz ki Ortaçağ'dır. Bu uzun süreç boyunca yasa-uygulama ilişkisine, inanma ve felsefe yapma biçimlerine kaynaklık etmiş olan da yine Tanrının Sözü'dür. Edouard Jeauneau (2006) şöyle der: "Bir Ortaçağ düşünüründen felsefesinin kaynaklarını önem sırasına göre adlandırması istenmiş olsaydı, ilk sırayı kesinlikle İncil'e, Eski ve Yeni Ahit'in kitaplarında kaydedilmiş bulunduğu durumuyla tanrı sözüne verirdi" (s. 15). Tanrı, Yahudilikte bir yasayla tüm Yahudi halkını (her şeyiyle) yönetmektedir. Yasanın karşısında hiçbir güç yoktur. Tanrı, kıskanç bir Tanrıdır. Mutlak itaati öngörür. Hristiyanlıkta ise Tanrı, İsa'nın bedeninde yeryüzüne inmiş, cisimleşmiştir. Yani Yahudilerin yazılı bir yasası, Hristiyanların ise "kişisel canlı bir yasası, ete kemiğe bürünmüş, insan olmuş bir yasası" vardır (Fierbach, 2008, s.197). Ayrıca bir Yahudi etkinliğinden bahsedilemezken Tanrının kelamını bilinçlere, davranışlara ve hatta mekânlara kazımak için (devletle ilgili) kurumlara ihtiyaç duyulması inançlı insanları eyleme yönelteceğinden bir Hristiyan etkinliğinden bahsedilebilir (Enriquez, 2004, s. 296-297). Hristiyan dini, Yahudi dini gibi bir bekleyiş dini değildir. Tanrının krallığını yaratmak için tarihi devam ettirmek herkesin görevidir. Böylece kilise gibi dünyevi işlere de el atan istikrarlı kurumlar kurulmuştur. Ancak bu düşüncenin karşısına bir Yahudi cemaati olan

ve oldukça aktif eylemlerde bulunan Zelotları koyanlar da mevcuttur. Bununla birlikte Yahudi halkı Tanrıyla arasında ayrıcalıklı bir bağ kurarken İsa, yeryüzündeki tüm insanlara seslenir. Belli bir kavmi değil tüm evreni muhatap kılan Hristiyanlık, dahası ilk Hristiyanlar; kadınlar, köleler ve yoksullarla ilişkilerinde adeta devrimci bir rol oynamışlardır: “Çünkü kendisi hepsinin rabbidir, bütün kendisini çağırnlara ganidir; çünkü her kim rabbinin ismini çağırırsa kurtulacaktır. Çünkü Yahudi ile Yunanlının farkı yoktur. Çünkü kitap diyor; ona her iman eden kurtulacaktır” (Romalılara Mektup, BAP 8). Hristiyanlık, cisimleşmeyi Tanrının bedenini temsil eden bir kilisede devam ettirmiştir. Bu kurum, diğerlerinden farklı olarak, ilk defa, sadece kutsal kökenini değil aynı zamanda kendisinin kutsal varlığını da onaylamıştır.

3. Söz'ün Dolaşımının Seyri: İsa, Paulus ve Augustinus

Felsefi çağrışımları güçlü olan ve felsefe ile dini ya da Yunan felsefesi ile Hristiyanlığı birbirine iliştiren temel kavramlardan biri Logos, yani Söz'dür. Nitekim İskenderiyeli Philo'dan Origenes'e, Klements'ten Justinus'a neredeyse tüm kilise babaları, kurtarıcı hakikatin kaynağı olarak İsa'nın Sözü'nü kabul etmiş ve Logosu sadece evrensel bir bilgi ve akıl olarak değil aynı zamanda Tanrı ile insan arasında köprü işlevi gören bir yaratıcı aracı olarak görmüşlerdir. Ancak tüm kilise babalarının her zaman mutabık olduklarını söylemek mümkün değil. Hem Yunan felsefesi ve Hristiyanlık arasındaki bağı kurarken hem de Logosu detaylandırırken birbirlerinden ayrılırlar. Daha önce de vurgulandığı gibi erken Hristiyanlığı etkileyen önemli isimlerden İskenderiyeli Philo, Logosu Tanrı'nın akli ve yaratma sürecindeki aracı olarak görür. Tanrı, özünde bir birliktir ve Logos, bu birliği ifade eden, düşüncelerin somutlaşmış hali olarak ortaya çıkar. Bu yönüyle, Logos Tanrının yaratma eyleminde aktif bir rol oynar. Yani, Tanrı dünyayı yaratırken, Logos aracılığıyla bu eylemi gerçekleştirir. Bu, Tanrı ile yaratılmış olanlar arasında bir köprü işlevi görür (Aydın, 2014, ss. 76-77; Philo, t.y.a, 175; Philo, t.y.b, 81). Philo'da Logosun araçsallığı hem âlemin yaratılması hem de âlemin kontrol altında tutulmasına refere eder (Tarakçı, 2011, s. 205). Aziz Justinus (Justin) ise Söz'ü Mesih'le eşitlemekte, ancak bu Söz'ün “tecessüm etmesinden çok önce de evrensel bir ilahi Söz vahyinin” (Gilson, 2007, s. 20) söz konusu olduğunu savunmaktadır. Çünkü Justinus, Mesih'ten önce yaşayanları da aydınlatan bir Söz'ün varolduğuna inanır. Aksi durum ciddi bir sorgulama sebebidir. Evrenin asıl yaratıcısı kendisini tanıtmak için ikinci Tanrıyı, yani Söz'ü göndermiştir. Dolayısıyla tüm vahiyler Söz'den gelir (Arslan, 2010, ss. 284-285; Gilson, 2007, ss. 20-22; Kaymaz, 2024, s. 159, Aydın, 2022, ss. 215-217). Bir diğer kilise babası Athenagoras ise Logostan ikinci bir Tanrı olarak bahsetmez, ancak burada da Logos ezel-ebettir ve yaratılış amacıyla bağımsız bir niteliğe sahiptir (Arslan, 2010, ss. 292-294). Benzer şekilde Aziz Klements (Clements/

Clemens) düşüncesinde de Logos, Tanrının akli ve bilgelik olarak tanımlanır ve Söz'ün İsa'da somutlaştığı ifade edilir. Bu bakış açısı, Logosun hem Tanrı'nın özünden geldiğini hem de insan deneyiminde varlık bulunduğunu kabul etmektir (Clement, 1885; Gilson, 2007, ss. 53-54). Son olarak Origenes de diğer kilise babalarının düşüncelerine temas edecek şekilde Logosu aracı olarak görmektedir. Ancak hem yaratılmamış bir Söz'ün ezel-ebet var olduğunu savunmakta – bu durumda Söz de Baba gibi Tanrı'dır- hem de Söz'ün yaratılıştaki rolüne vurgu yaparken onu Baba'dan daha aşağı bir yerde konumlandırmaktadır (Gilson, 2007, s. 57; Arslan, 2010). Kilise babalarının Logosu Tanrı, akıl ve yaratımla ilişkilendiren yukarıdaki düşünceleri, Hristiyanlığın felsefi temellerinin şekillenmesinde etkili olmuş ve Hristiyan teolojisinin temel doktrinlerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Hristiyan siyasal düşüncesi, Tanrının biricikliğine, onun krallığına duyduğu sadakatle ve Âdem-Havva mitiyle başlayan ilk günaha vurguyla diğer Roma siyasal geleneklerinden ayrılır. Ayrıca bu günahla malul olan kötülüğün hâkim olduğu insanın Tanrısal akla (Logos) imanla Tanrı devletine ulaşabileceğini ve imanın gerekliliğiyle bu dünyadaki devlete, imparatorluğa sadakat ve görev borcu göstermesi gerektiğini savunan bu düşünce böylece özgün bir duruş sağlar. Roma stoasından etkilenen erken Hristiyanlık, “eşitlik, evrensellik ve adalet” fikirlerini benimser. Ayrıca hem kutsal metinler hem de havarilerin (özellikle Paulus'un) pratikleriyle kendini hem Yasa'yı (Musa'nın yasası) en üstün gören ve kavmiyetçi bir yapıya sahip Yahudi tek tanrıcılığından hem de iman ve akıl arasındaki ilişkiyi imanın üstünlüğüyle sonuçlandıran Roma siyasal düşüncesinden ayırır (Tannenbaum & Schultz, 2011, s.119). Etkin ve sert kurallarla Tanrıya bağlı bir Yahudi cemaatinin içine doğan ve “Pasifizm” olarak adlandırılabilen bir öte-dünyalılık fikrine sahip İsa, içinde herkesin yer alabileceği bir kutsal krallık (Tanrı'nın melekûtu) vaat etmiştir. Akılla kavranamayan ve tarihi sürekliliği delen mucizeleriyle İsa, doğduktan bir süre sonra Tanrının Oğlu (Vaftizci Yahya, onu vaftiz ederken) olarak anılmaya başlamıştır.

3.1. İsa: Tanrı Sözü'nün bedenleşmesi/cismanileşmesi

İsa'nın tüm Yahudi pratiklerine uygun bir hayat sürmesi ve vahyinin, Musa'nın yasasını ihlal etmeye ya da aşmaya değil tamamlamaya geldiğini ifade etmesi onun, -özellikle Yahudiye'de bir peygamberler kültürünün varlığından dolayı- imparatorluğun merkezi aygıtları ve ideolojisi açısından bir taşra peygamberi olarak görülmesine sebep olmuştur. Ayrıca çeşitli metinlerde İsa'nın aslında ilk zamanlarda Yahudi halkına yöneldiği yazılmakta ve bu durum Matta İncili'ndeki şu meselle bağlantılandırılır: “Yabancı bir kadın ona doğru gelip kızını iyileştirmesi için yalvardı, İsa kımıldamadı. Kadın ısrar etti, İsa onu itti: Ben İsrail evinin kaybolmuş

koyunlarından başkasına gönderilmedim” (Matta, BAP 15/21) dedi. Ancak sonrasında sanki misyonunun evrenselliğini hatırlamış gibi döndü ve kadının kızını iyileştirdi (Bessire, 2001, s.95; Yalçinkaya, 2011, s. 204). İsa, belki de bu hatırlamadan sonra bambaşka toplumsal sınıflara yöneldi. Nitekim Yeni Ahit'in dört incilinin üzerinde anlaştığı temel nokta -İsa'nın çağrısının evrenselliğini vurgulamak için- İsa'nın özellikle mevcut düzenin dışlanmışlar olarak kodladığı kesimlere yöneldiğidir: Çocuklar (bebekler de dâhil olmak üzere), kadınlar, puta tapan askerler, vergi ve gümrük memurları, günahkârlar (kadın, erkek), suçlular ve cüzamlılar. Bu kesimlere yönelmesi, İsa'nın ahlaki ve toplumsal anlamda devrimci niteliğiyle bağdaştırılmaktadır (Şenel, 2017). İncillerde İsa'nın yöneldiği sınıflarla ilgili biraz da soru işaretleri içeren meseller bulunur. Bunlardan biri de şudur:

Ve vaki oldu ki, evde, sofrada otururken, işte birçok vergi mültezimleri ve günahkârlar gelip İsa ve şakirtleri ile oturdular. Ferisiler bunu görünce, onun şakirtlerine dediler: Niçin mualliminiz vergi mültezimleri ve günahkârlar ile yemek yiyor? İsa da bunu işitince dedi: Sağlam olanlar değil ancak hasta olanlar hekime muhtaçtır. Fakat siz gidin de 'Ben kurban değil merhamet isterim' sözünün ne demek olduğunu öğrenin. Çünkü ben Salihleri değil ancak günahkârları çağırmağa geldim. (Matta, BAP 9/10; Markos, BAP 2/15-18).

İsa'nın Sözü, mesellerle ifade bulmuştur. Yönelindiği toplumsal sınıfa yönelik her olumsuz girişimi, bu mesellerle bertaraf etmeyi başarmıştır. Ayrıca meseller, direkt ifade edemeyeceği ya da anlaşılamadığını düşündüğü durumlarda bir zorunluluk olmuştur. Aslında İsa'nın, yani Tanrının Sözü (Logos) herkesedir ve herkes içindir; fakat onu, yalnızca sözlerin açık anlamının ötesinde gizemleri, yani sözlerde hep yeniden ortaya konulan şeyleri kavrayanlar anlarlar (Derrida & Vattimo, 2011, s.149). Tanrının kelamını insanlara dağıtan İsa, bir gün evden çıkar ve deniz kenarına oturur. Yanına toplanan büyük kalabalığa meseller anlatır:

İşte ikinci tohum ekmeğe çıktı ve ekerken, bazıları yol kenarına düştü ve kuşlar gelip onları yediler ve başkaları toprağı çok olmayan kayalıkları üzerine düştü ve hemen sürdü, çünkü toprağın derinliği yoktur. Ve güneş doğunca yandı ve kökü olmadığı için kurudu. Ve başkaları iyi toprak üzerine düştü, bazısı yüz, bazısı altmış, bazısı otuz hat semere verdiler. (Matta, BAP 13/2-9).

Bu meselde Yehova'nın kelamının işitilmesi ile iman arasındaki ilişkinin farklı versiyonları bulunmaktadır. Bunu da söz konusu meselin devamında görmek mümkün:

Öğrencileri gelip İsa'ya sordular. Neden onlara mesellerle söylüyorsun? Ve o cevap verdi: Göklerin melekûtu sırlarını bilmek size verilmiştir; fakat onlara verilmemiştir. Zira kimin varsa ona verilecek ve aktarılacaktır; fakat kimin yok ise, kendisinde olan da ondan alınacaktır. Bundan dolayı onlara mesellerle söylüyorum. Çünkü gördükleri halde görmezler, işittikleri halde işitmezler ve anlamazlar (Matta, BAP 13/10). İkinci meselinin özü şudur: Kim melekût sözünü işitir de anlamazsa, şerir gelip onun yüreğinde ekilmiş olanı kapar. Yol kenarına ekilmiş olan budur. Kayalıklar üzerine ekilmiş olan da odur ki, sözü işitir ve hemen sevinçle alır; fakat kendisinde kök yoktur; ancak bir zaman içindir ve sözden dolayı sıkıntı ve eza olunca, hemen sürçer. Ve dikenler arasına ekilmiş olan da odur ki, sözü işitir; dünyanın kaygısı ve zenginliğinin aldaticılığı sözü boğar ve söz semeresiz olur. İyi toprak üzerine ekilmiş olan

da şudur ki, sözü işitir, anlar ve gerçekten semere verir; bazısı yüz, bazısı altmış, bazısı otuz kat yapar. (Matta, BAP 13/ 19-24).

İsa'nın Sözü ezilenlerden, toplumdan dışlanmışlardan yana bir tutum sergilerken zenginlerin, daha doğrusu mal-mülk sahiplerinin karşısında yer alır. Bu da İsa'nın yeryüzündeki hayatla ve bu hayatın getirdikleriyle ilgilenmediği iddiasını destekler. Bu tavrın en aşırı şeklini manastır yapılanmaları gösterir. İsa'nın ezilenlerden yana tutumu Luka'da şöyle geçer: “Rabbin ruhu üzerimdedir, çünkü fakirlere müjdeyi vaaz etmek için o beni mesh etti, beni kölelere azatlık ve körlere gözlerinin açılmasını ilan etmeye, ezilenleri kurtuluşa kavuşturmaya sevk etti” (Luka, BAP 4/18). Yine zenginlere yönelik Matta'da şöyle der: “Ve İsa şakirtlerine dedi: Doğrusu size derim ki göklerin melekûtuna zengin adam güçlkle girer. Ve yine size derim: Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûtundan geçmesinden daha kolaydır” (Matta, BAP 19/23). Bu sözleri şu şekilde yorumlamak da mümkün: İsa, mutlak sevginin her türlü dünya nimetinin üstünde olduğunu ve sabırla iyiye yönelmek gerektiğini vurgular. Dolayısıyla paranın peşine düşmektense Tanrının kelamının peşine düşmek ve bunu da sevgiyle yapmak makul olandır: “Kendini yücelten herkes alçaltılacak, kendini alçaltan yüceltilecektir” (Akt. Yalçınkaya, 2011, s.206). Ancak diğer açıdan İsa, Tanrının krallığının göklerde, iyiliğin ve iyinin ise Tanrıda mevcut olduğu, o krallığa ulaşabilmek için de yeryüzü devletindeki her türlü baskı da dâhil, tüm gereklerin yerine getirilmesi gerektiğini, yani itaatın önemini vurgular. Bu anlatılar bir taraftan yoksulluğun övgüsü gibi anlaşılırken öte taraftan itaatkârlıkla en çok malul olan köleliğin meşrulaştırılması şeklinde yorumlanabilir. Köleliğin meşrulaştırılması fikri Paulus ve Saint Augustinus'ta daha güçlüdür. Yani aslında Hristiyanlıkta İsa'nın vahyiyle gelen eşitlikçi ve evrenselci vurgular diğer taraftan eşitsizliğin inşasına girer.

Yeryüzündeki otoritelerin iktidarlarını Tanrıdan aldıklarını ifade eden İsa, aslında Roma iktidarına karşı muhalefet etmemiştir. Çünkü İsa, dünyevi iktidarların geçici olduğunu bilir ve hayatının sunduğu imkânlar dâhilinde denilebilir ki amacı Tanrının kelamını (Logosu) yayıp iman eden insanın kurtuluşunu sağlamaktır. Yeryüzü devletinde iktidarı kullanma hakkı kimdeyse ona itaat etmek gerektiğini ama iktidarın ilkesinin Tanrıda olduğunu ve asıl itaatın bu kaynağa yönelmesi gerektiğini hatırlatır gibidir İsa. Ferisilerin bir sorusu üzerine “Sezar'ın hakkını Sezar'a, tanrının hakkını tanrıya verin” derken de aslında Sezar'a tam bir bağımsızlık vermiyor. Sezar'a bir yönetici olarak itaat edilmeli, çünkü para, Sezar'ın hakkıdır, üzerinde onun sureti vardır; oysa insan, Tanrının suretini taşır. Otoritesini hatırlatan Pilatus'a ise “sana yukarıdan verilmeseydi üzerimde hiçbir yetkin olmazdı” demiştir (Bessiere, 2011, s.154). Vincenzo Vitiello, “Çöl, Ethos ve Terk Etme” adlı makalesinde Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrının hakkını Tanrıya verme buyruğunun iki kenti, dinsel olanla siyasal olanı kabaca ayrı

tutma anlamında değil içsel ile dışsal, bilinçle dünya arasındaki aşılmaz ayrımı vurguladığını söyler (Derrida & Vattimo, 2011: 150).

3.2. Söz'ü taşıyan ve dağıtan 'Aziz Paulus'

Öğreti tartışmalarından biri olan, İsa'nın ikili özünden insani olanın yok olmasından sonra Hristiyanlığın yaygınlaşmasını ve siyasal bir düşünüş haline gelmesini sağlayan kişi Aziz Paulus olmuştur. Sünnet olma, domuz eti yememe gibi tabuları yıkıp Hristiyanlığı gerçek anlamda evrenselleştirmiş, bu dinin Yahudi olmayan topluluklara da yayılmasını sağlamıştır. Yani Yahudiliğin reddiyle Tanrının kelamını yaymış ve adeta tarihsel Hristiyanlığı başlatmıştır.

Dini anlatıya göre başlangıçta Farisi bir Yahudi olan ve Hristiyanlara zulmeden Saul (Paulus), Şam'a giderken İsa ona görünür ve ardından Paulus vaftiz olup Hristiyan olur. Resullerin İşleri'nde Rab (Tanrı), Hanonya'ya (İsa'nın Paulus'a görünürken, ondan yanına gitmesini söylediği kişi) bununla ilgili şöyle der: "Ve Rab ona dedi: Git, çünkü ismini Milletler, Krallar ve İsrail oğulları önüne götürmek üzere o benim için seçilmiş bir alettir" (Resullerin İşleri, BAP 9/15). Kelamı götürdüğü her yere selameti müjdeleyen ve imanı öğütleyen Paulus, gerçekten de Hristiyanlığı seçtikten bir müddet sonra Yahudilerden vazgeçip diğer milletlere yönelmiştir:

Allah'ın kelamı önce size söylenmek gerekti. Mademki siz onu kendinizden atıyorsunuz ve ebedi hayata layık olmadığınızda siz hükmediyorsunuz, işte biz de milletlere dönüyoruz. Çünkü Rab bize şöyle emretmiştir: 'Seni milletlere ışık olarak koydum ki yerin ucuna kadar kurtarış için olsun. (Resullerin İşleri, BAP 13/46-48).

Paulus bütün ülkelere seyahatler düzenleyerek, İsa'nın kayrasını ulaşabildiği her yere götürmeye çalışmıştır. Böylece İsa'yla umut edilen şey Paulus'la gerçekleşmiş oldu: Dünya cemaatine ait bir din olma ideali. Paulus, İsa'nın ayırmış olduğu tüm şeyleri, yani Tanrıyla dünyayı, içselle dışsallığı (İsa'da yasa, dışsaldır), inançla yasayı birleştirmiş, Derrida'nın da belirttiği üzere Hristiyanlığı tarihselleştirmiş, dünyasallaştırmıştır. Yahudiliğin reddi ve İsa'nın öğretisini kullanarak yeni bir dini "yaşadığımız, hareket ettiğimiz, var olduğumuz Hristiyanlığı" kurmuştur. İsa, tamamlamayı, insan evreninin öteki yanını, inancı yersel yarısının ötesinde göksel yarısını bildirmekle yaparken Paulus, yasayı, inancın tamamlaması/gerçekleşmesi şeklinde yapar. Tarihsel Hristiyanlık, inanç üstüne kurulan yasanın dinidir ve Paulus'a göre yeni hikmet, İsa'ya iman etmektir (Derrida & Vitiello, 2011, s. 149):

Yahudiler mucizeler isterken Yunanlılar hikmeti arıyorlar, Oysa biz çarpmıha gerilmiş bir İsa'yı tebliğ ediyoruz. Yahudiler bunu bir yüz karalık ve Paganlar da bir saçmalık sayıyorlar. Oysa O, ister Yahudi ister Yunan olsun çağrılanlar için Tanrının gücü ve Tanrının hikmetidir. Çünkü Tanrının saçmalığı insanın hikmetinden daha üstün, Tanrının zayıflığı insanın gücünden daha güçlüdür. (1. Korintlilere Mektuplar, BAP 1/22-25).

Paulus, Söz'ü yayarken siyasal sistemin bir bütün olarak onaylanmasını, devletin-dünyevi iktidarın onaylanmasını salık verir. Ona göre tüm yönetimler Tanrıdan gelir, dolayısıyla yönetime karşı direnen, Tanrının düzenine de karşı gelmiş olur: "Çünkü yönetim, senin iyiliğin için Tanrı'nın hizmetindedir" (Romalılara Mektuplar, BAP 13/4). Cennetten düşüşle birlikte ilk günahı işleyen ve kötülüğe bürünen beden, iyiliğe (Tanrıya) erişmek için krala saygı duymalıdır. Aksi takdirde yönetim kılıcına sarılır; çünkü Tanrı adına öç almaya da yetkilidir. Romalılara Mektuplar'da derinleştirdiği bu fikri "vergi hakkı olana vergiyi, gümrük hakkı olana gümrüğü, korku hakkı olana korkuyu, saygı hakkı olana saygıyı, herkese hakkını verin" (BAP 13/7) şeklinde ifadelendirerek, otoriteye mutlak itaati öngörmüştür. Ancak şunu belirtmek gerekir ki burada yönetimin, Tanrının hizmetinde olduğu için zaten yönetilenlerin iyiliğine çalışılacağını varsayar Paulus. Dolayısıyla, yönetim de iyi davranmak mecburiyetindedir. İlk günah söylencesiyle kötülüğe bulanmış insan doğası, hatta tüm dünyasal değer ve kurumlar gibi devlet de ancak İsa'nın sözüne kulak vermekle kurtuluşa erebilir.

3.3. Söz, devlet, hakikat: Augustinus'ta Tanrı devleti ve yeryüzü devleti

Milattan sonra 354 ile 430 yılları arasında Roma'da yaşayan Saint Augustinus (Aurelius ya da Hippolu Augustinus da denir) pagan bir babanın ve dindar Hristiyan bir annenin çocuğudur. Çok kültürlü bir ailede büyüyen Augustinus Platon, Plotinos ve Çiçero'dan çok etkilenmiştir. Kişisel yaşamı boyunca hem dinsel hem de toplumsal dönüşümden geçen teolog, 386 yılında Hristiyan olmuş ve bundan sonraki hayatını inanca ve felsefeye ayırmıştır (Çotuksöken, 2014, ss 84-85; Tunç, 2023, ss. 332-333; Uslu, 2022, s. 234). Kendi yaşam deneyimlerini insan-bilgi-dünya ve Tanrı kavramları eşliğinde yeniden gözden geçirdiği İtiraflar adlı kitabında insanın Tanrıyı anlama ve inanma ihtiyacını vurgulamakta ve kötülüğün kökeni üzerine özellikle düşünülmektedir (Augustinus, 2007, s.42). Bilinen en önemli kilise babalarından biri olan Augustinus, Pauluşçu geleneği sürdürerek ilk günahın insanı kirlettiğini savunmuş ve devleti, bu günahın sonucu olarak insana verilmiş bir ceza olarak -artık yüce bir iyilik hali değil kötülüğün kendisi- kodlamıştır. Ancak bu kötülük, gerekli bir kötülüktür (Augustinus, 2010). Çünkü ancak bu sayede -kötü bile olsa dünyevi iktidara mutlak boyun eğmeyle-hakikate/Tanrıya/iyiye ve Tanrının krallığına erişilebilirdi. Augustinus'un kötülükle malul ettiği ve bir şekilde Roma'nın politikalarına da uyan dünyevi devlet ile kutsal Tanrı devleti ya da yeryüzü devleti ile Tanrı devleti kavramsallaştırması onun siyaset felsefesinde başat öneme sahiptir. Ancak bu iki devlet türü arasındaki farkı anlamak için öncelikle onun bilgi ve varlık felsefesine, bir anlamda insan nedir sorusuna verdiği cevaba dönmek gerekir.

Augustinus'ta hayattaki en değerli şey Tanrıyı ve onun Söz'ünü/kelamını kavramaktır. Bu bağlamda inanç, bilginin zorunlu bir ögesidir. Tanrı hakikatin bizatihi kendisi, İsa ve Kutsal Kitap (yani Hristiyan Logosu) bu hakikati bize sunan ve taşıyan ana kaynaklar olduğundan hakikate sahip olabilmek için bunlara inanmak, inanırken de kavramak gerekir. Yani “inanmak için anlıyor” (Öner, 2008, s.8) ve “anlamak için inanıyoruz” (Akdemir, 2024, s. 310). Ancak Augustinus, Yunan ve Roma felsefesinde bulunan akıl mefhumunun çöktüğünü düşünür. Roma kurumlarının çöküşüyle birlikte dünyayı anlamada akla olan güven de sarsıldı ve Stoacılar tarafından başlatılan siyasi düzeni açıklamada alternatif bilgi kaynaklarına dönüldü. Augustinus için hem kişisel yaşamı hem de siyasi yaşamı düzenleme aracı imandır artık. İmanı mümkün kılan temel bilgi kaynağı ise kutsal kitap, yani İncil'dir. Böylece Tanrının kutsal kitaplarda açığa çıkan Sözleri, dünyayı düzene sokacak temel paradigmayı da sağlamış oluyordu (Tannenbaum & Schultz, 2011, ss. 128-129).

Bilgi, aynı zamanda mutluluğun gerekli koşullarından biridir. Mutluluk ise ancak Tanrıyı kavrayarak, onun buyruklarını anlayıp yerine getirerek elde edilir. Hakikat, mutluluk ve Tanrı arasında bir özdeşlik kuran Augustinus'a göre (2007) Tanrı, insan tarafından bilinmeye de geçecek tek hakikattir (s.97). O, Tanrının niteliklerini, Platon'un mağara alegorisinde güneşe yüklediği niteliklerle hemen hemen aynı görür. Belki de bundan dolayı Platoncuların, Hristiyanlık inancına en yakın felsefeyi geliştirdiklerini söyler. Bu nitelikler şunlardır: Değişmez(lik), bozulmaz(lık) ve duyulara gelmez(lik). Augustinus'un Tanrı tasarımı biraz daha ileri götürürsek şöyle diyebiliriz: O, ilksiz ve sonsuzdur; daha önce evrenin ilk nedeni sayılan dört maddeyi de yaratandır ve duyular dünyasında olmayandır. Bozulabilen, değişebilen, duyulabilen ve yaratılmış olan cisimler, varlık sıralamasında Tanrının altında yer alır. İnsan ise bu hiyerarşide ara bir yerde durur. Çünkü bir yanıyla (bedensel mevcudiyetiyle) cisimler dünyasına aittir; diğer yanıyla (ruhıyla) cisimler dünyasını aşır Tanrı'ya ulaşma fırsatına sahiptir. Ruh, insanın yüce yanıdır. Augustinus insanı ruh ve beden diye ikiye ayırırken ruhu hiçbir zaman bedensiz düşünmez. Beden, dıştaki insan; ruh ise içteki insandır (Bravo, 2007, s. 113-118). Düşünür, insanı Tanrı'ya ulaşabilme yetisine sahip ve ondan bir parça taşıyan akıllı bir varlık, İsa'da bedenleşen Sözü (yani kelamın bedenleşmesini) “Hristiyan imanının özü ve Hristiyan Tanrısının ayırt edici özellikleri” (Akdemir, 2024, s. 311) olarak yorumlar. İnanmak Augustinus için kritik bir yeredir hakikate ermek için ve inanç Tanrı'nın kelamına uygun yaşama ve düşünmeyle mümkündür. Kelam yaratılanların ilk, üst ve etkin nedeni olan Tanrı'ya yaratımda aracılık eder. Tanrı bu aracı ile “öncesiz bilgisindeki örneklere, onlarda bulunan yasa, ölçü ve sayılara göre, evrenin ve evrende yer alacak olan tüm varlık ve olayların var olmasını

istemiş, emretmiş; onlar da eş zamanlı olarak bir defada hiçten (ex nihilo) var olmuştur” (Aydın, 2018, s. 10).

Ruh-beden, iyilik-kötülük gibi zıtlıklarla açıklamalarını temellendiren ve iman ile akli bağdaştırmaya çalışan Augustinus'ta devlet, toplum düzenini sağlayan erkter ve bu düzeni devam ettiren şey ise barıştır. Köken olarak kötü olan devlet, insanlar Tanrı'dan ayrılıp kargaşaya düştükleri için gerekli kılınmıştır. Augustinus'ta iki devletten bahsedilir. Biri, Tanrı sevgisiyle kurulmuş olan Tanrı devleti, diğeri ise benlik sevgisiyle kurulmuş olan yeryüzü devleti. Bunlardan ilki Tanrı'yı ikincisi ise kendini yüceltir.

Biri kendi izzetiyle başını diker, diğeri Tanrısına 'Benim izzetim sensin.' der, 'Başımı dik tutan da sen.' Birinde, boyun eğdirdiği prensler ve uluslar hükümlerlik sevgisiyle yönetilir; berikinde prensler herkesi düşünür. Biri, yöneticilerin kişiliklerinde canlanan kendi gücüyle zevklenir, öteki Tanrısına 'Seni severim Tanrım' der 'benim kuvvetim sensin' ve onun için insana göre yaşayan birinci şehrin akıllıları kendi bedenlerini yahut ruhlarını ya da her ikisini birden yararlandırmaya kalkmışlar. (Augustinus, 2010, s. 370).

Hristiyanlık siyasal düşüncesi adına etkileyici bir devlet tasviri sunan Tanrı Devleti'nin (De Civitate Dei- İS 430) yazarı Augustinus'ta dünyevi devlet, toplumun mutluluğunu sağlamak için sınırlı bir iyilik olarak düşünülebilir. Bu mutluluk da ancak barışla sağlanır. Hatta savaşlar bile barış için yapılır. Augustinus'ta, aslında dünyevi devlet, düşmüş insanlığın devletidir (Augustine, 2002, s. 724; Çotuksöken, 2014, s.94; Uslu, 2022, s. 235). Dolayısıyla yöneticiler, bu düşmüş insanlardan doğabilecek kötülükleri önlemek için kontrolü elinde tutmak zorundadır. Bunun için gerekirse kötü de olabilir. Ancak insanlar, yönetimlere kötü dahi olsa itaat etmek zorundadır. Burada itaat, mutlakdır. Kilise ile iman sahibi Hristiyan'ın dünyevi devletten bağımsız olması gereken sığınağı Tanrı devletidir. İman etmemiş olanlar ise iman edip Tanrı'nın buyruklarına boyun eğerek Tanrı'nın inayetine ulaşabilir. Akdemir (2024), Augustinus'un Tanrı devletini ruhani âlem adına kurguladığını, aslında önerdiğinin ise din-dışı bir siyasal düzen olduğunu savunur. Ancak ölümlü, cahil ve ilk günah nedeniyle doğası bozulmuş insan, salt akli yetilerine dayanarak hakikate ulaşamaz. Hakikatin bilgisine ulaşmak için Tanrı'nın inayetine ihtiyaç var. Tanrı, akıl ve kelam olarak şeylerin hakikatinin kaynağıdır (Arslan, 2012, s. 386). Tanrı Sözü (Kutsal Kitabın Sözü/Verbum Dei) ise insanın kendisiyle, var olan her şey arasındaki ilişkiyi belirleyen, kurandır (Çotuksöken, 2014, s. 139). Hatta Söz, Hristiyan etkinliğini Tanrı'nın sonsuz iktidarıyla da bütünleştirir. Çünkü Augustinus'ta da tüm iktidarlar Tanrı'dan gelir. Hiçlikten/yoktan yaratan (ex nihilo) Tanrı, nedensiz, değişmeyen ve yaratılanlarca kavranamaz bir varlıktır. O, "gerçeklik olarak şeylerin varlığının; akıl ve kelam olarak, şeylerin hakikatinin ve kendinde iyi ve en yüksek iyi olarak şeylerdeki iyiliğin kaynağıdır" (Aydın, 2018, s. 7).

SONUÇ

Hristiyan siyasal düşüncesi, iman ve akıl arasındaki tartışmadan imanın üstünlüğüyle çıkmış ve ilahi Söz'ün belirlediği bir çizgide ilerlemiştir. Birçok kilise babasında ortak kanı şudur: İnsanlar ilk günahla kirlendiklerinden, yeryüzü devleti onlara adeta bir ceza olarak verilmiştir. Yeryüzü devleti, iktidarını Tanrı'dan aldığı için insanlar ona mutlak itaatle yükümlüdür. Tabii ki yönetici de insanlara iyi davranmak zorundadır. Barışın hâkim olduğu bu düzenin tek amacı, Tanrı krallığına ulaşma, yani sonsuz iyiyi yakalayabilmedir. Bu da ancak Logos'a uygun bir yaşam ve imanla gerçekleştirilebilir.

İsa, Paulus ve Augustinus, yeryüzü ve gökyüzü devleti ayrımı yaparak (her ne kadar İsa'da bunun net bir ifadesini bulamasak da) tüm iktidarların Tanrı'dan geldiğini açıkça vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla devlet, özünde kötü olsa da, onun otoritesine boyun eğmek gerekir. Çünkü ancak bu dünyada etkinlikte bulunarak ve Tanrı'dan gelen her şeye boyun eğilerek Tanrı'nın Sözü'ne ulaşılabilir. Bu, aslında Hristiyan siyasal düşüncesinin özgünlüğünü de ortaya koyar. Hristiyanlık hem evrenselci vurgusuyla diğer tek tanrılı din olan Yahudilikten hem de imanla bağdaştırdığı pratik hayat ve siyasal hayata bakış açısıyla Yunan felsefesinden ayrılır. Bu düşüncede -özellikle ilk dönemde (Augustinus'a kadar olan süreçte)- iki kılıç da Tanrı'da ve onun cismanileşmiş şekli olarak görülen Kilisededir.

Söz'ün yaratıcı, kurucu ve bazen de dönüştürücü bir edim olarak siyasal düşünceyi dolaşması Hristiyan siyasal düşüncesini özgünleştirdiği gibi iman ile akıl arasındaki mesafeyi de kaldırır. İman (daha doğrusu inanç), ancak Tanrı'nın Sözü'ne uygun bir düzen kurmakla güçlenir ki, Hristiyan siyasal düşüncesinde Yunan ve Roma felsefelerinde kutsanan akıl Roma devletinin çöküşüyle birlikte şüphe altında kalmıştır. Sonraki siyasal düzenlerde (modern devlete kadar) iktidarın ilkesi hep Tanrı olacak, Tanrı'nın bilgisine ulaşmak ise Söz'le (Logosla) bağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A., & Köker, L. (2006). İmparatorluktan Tanrı devletine. İmge Kitabevi.
- Akal, C.B. (2005). İktidarın üç yüzü. 3. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları.
- Akdemir, F. (2024). Augustinus'un devleti ilahî mi beşerî mi?: Tanrı devleti (De Civitate Dei) üzerinden eleştirel bir okuma denemesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 24 (1), 305-331.
- Alatlı, A. (2010). Batı'ya yön veren metinler I (kökler/orta çağlar). Melisa Yayıncılık.
- Arslan, A. (2010). İlkçağ felsefe tarihi: Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan felsefesi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2012). İlkçağ felsefe tarihi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Augustine, S. (2002). The city of God against the pagans. (Çev. R. W. Dyson). 2. Baskı. Cambridge University Press.
- Augustinus, S. (2010). Tanrı Devleti'nden seçme metinler. İçinde M. Tunçay (Ed.). Batı'da siyasal düşünceler tarihi: seçme yazılar (ss. 361-391) 2. Baskı. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Augustinus, S. (2007). İtiraf. (Çev. D. Pamir), 2. Baskı. Kaknüs Yayınları.
- Aydın, H. (2014). İskenderiye yahudiliğindeki kökleri ışığında ortaçağ Hıristiyan ve İslam düşüncesinde felsefenin kökeni sorunu. *Felsefe Dünyası*, 2(60), 67-113.
- Aydın, H. (2018). Aurelius Augustinus'ta nedensellik sorunu. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 25, 1-24.
- Aydın, H. (2022). İlkçağdan Ortaçağa doğa tasarımı ve nedensellik. *Bilim ve Gelecek Kitaplığı*.
- Aykıt, D.A. (2011). Hıristiyanlığın öncüsü olarak İskenderiyeli Philo. Kitabevi Yayınları.
- Bessiere, G. (2001). İsa: Beklenmedik Tanrı. (Çev. İ. Batur). Yapı Kredi Yayınları.
- Borgeaud, P. (2008). Dinler tarihinde başlangıçlar. (Çev. A. Kahiloğulları). Dost Kitabevi Yayınları.
- Bravo, H. (2007). Augustinus'un varlık ve bilgi görüşleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 111-128.
- Cassirer, E. (1997). Devlet efsanesi. (Çev. N.Arat). Say Yayınları.
- Clement of Rome. (1885). "First Epistle to the Corinthians". Ante-Nicene Fathers. ed. Philip Schaff. Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library. https://ccel.org/ccel/clement_rome/first_epistle_to_the_corinthians/anf01.ii.ii.i.html. (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).
- Çotuksöken, B. (2014). Aurelius Augustinus. İçinde A. Tunçel ve K. Gülenç (Ed.), *Siyaset felsefesi tarihi: Platon'dan Zizek'e* (ss. 80-96). Doğu-Batı Yayınları.
- Demir, K. A. (2019). Hıristiyanlık dininin devlet yönetimi üzerine etkileri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 137-151.

- Derrida, J.; Vattimo, G. (2011). Din. (Çev. D. Kundakçı ve M. E. Özcan). Dost Kitabevi Yayınları.
- Enriquez, E. (2004). Sürüden devlete. Ayrıntı Yayınları.
- Freeman, C. (2010). Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz uygarlıkları. (Çev. S. K. Angı). Dost Kitabevi Yayınları.
- Fuerbach, L. (2008). Hristiyanlığın özü. (Çev. O. Özgül). Say Yayınları.
- Gauchet, M. (2005). Anlam borcu ve devletin kökenleri: İlkelerde din ve siyaset. İçinde C. B. Akal (Ed.), Devlet Kuramı (ss. 33-65). Dost Kitabevi Yayınları.
- Gilson, E. (2007). Ortaçağda Felsefe. (Çev. Ayşe Maral). Kabalcı Yayınları.
- Jeaneau, E. (2006). Ortaçağ Felsefesi. (Çev. Betül Çötüksöken). İletişim Yayınları.
- Kitabı Mukaddes: Eski Ahit, Yeni Ahit ve Mektuplar. Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Kaymaz, Y. (2024). Hristiyanlığın erken döneminde 'Biniteryen' (İkili) Tanrı anlayışı üzerine bir inceleme. İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 61(1), 152-163.
- Kranz, W. (1994). Antik felsefe: Metinler ve açıklamalar. (Çev. S. Y. Baydur). Sosyal Yayınları.
- Öner, E.S. (2008). Augustinus'un Tanrı devleti. (Yök Tez Merkezi, Doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Philo, A. (t.y.a). The Works of Philo: Allegorical Interpretation III. <https://www.earlychristianwritings.com/yonge/book4.html>. (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).
- Philo, A. (t.y.b). The Works of Philo: The Special Laws I. <https://www.earlychristianwritings.com/yonge/book27.html>. (Erişim Tarihi: 8 Ekim 2024).
- Poupard, P. (2005). Dinler. (Çev. M. Cedden). Dost Yayınları.
- Ruby, C. (2016). Siyaset felsefesine giriş. (Çev. U. Kılıç). 3. Baskı. İletişim Yayınları.
- Şenel, A. (2017). Siyasal düşünceler tarihi: Tarihöncesi ilkçağda ortaçağda ve yeniçağda toplum ve siyasal düşünüş. Dafne Yayınları.
- Tannenbaum, D.; Schultz, D. (2011). Paulus ve Augustinus: Hristiyan siyasal dünyasının doğuşu. İçinde Siyasi düşünce tarihi (filozoflar ve fikirleri) (ss. 119-137). (Çev. F. Demirci). 6. Baskı. Adres Yayınları.
- Tarakçı, M. (2011). Hristiyanlıkta Logos doktrini. Milel ve Nihal, 8 (1), 201-224.
- Taşpınar, İ. (2011). Yahudi Geleneğinde İlahî Kelâm Tasavvuru: İskenderiyeli Philo ve Logos Doktrini. Milel ve Nihal, 8 (1), 143-164.
- Tunç, M.T. (2023). Augustinus'un perspektifinden kendini ve Tanrı'yı bilme Meselesi. FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 35, 331-344.

Uslu, A. (2022). *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi 1: İktidarı Tanrılaştırmak*. 2. Baskı. Yordam Kitap.

Wood, E. M. (2008). *Yurttaşlardan lordlara*. (Çev. O. Köymen). Ayrıntı Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2011). *İlahi Siyaset*. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.). *Sokratesten jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* (ss. 197-235). İletişim Yayınları.